

ЗООМОРФНІ ОБРАЗИ УКРАЇНСЬКОГО ФОЛЬКЛОРУ: ІСТОРІЯ І МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

Анотація. Викладено історію дослідження зооморфних образів та їх символічного значення у слов'янській фольклористиці, проаналізовано сучасну методологію вивчення тваринних персонажів у творах народної словесності. На основі відомих схем опису учасників поетичної зоосистеми укладено власну модель аналізу образу коня в українському фольклорі.

Ключові слова: зооморфні образи, методологія, образ коня, символічне значення.

Аннотация. Изложена история исследования зооморфных образов и их символического значения в славянской фольклористике, проанализирована современная методология изучения животных персонажей в народных текстах. На примере известных схем описания участников поэтической зоосистемы уложена собственная модель анализа образа коня в украинском фольклоре.

Ключевые слова: зооморфные образы, методология, образ коня, символическое значение.

Summary. The author of article describes the history of research zoomorphic images and their symbolic meaning in Slavic folklore, analyzes the current methodology for the study of animal characters in folklore texts. The author's own model of analysis of horse's image in Ukrainian folklore is based on the example of well-known schemes for describing participants of poetic zoosystem.

Key words: zoomorphic images, methodology, image of the horse, symbolic meaning.

Символіка народного світобачення, зафіксована у фольклорних текстах, має здатність відображати різні хронологічні пласти культури, пронизує їх наскрізь і передає інформацію у майбутнє. Крім того, найархаїчніша група символів може слугувати одним із основних ідентифікаторів національної специфіки фольклорних творів, виражає народну філософію, розкриває глибинний зміст міфологічного світосприйняття.

Особливий інтерес для фольклористичної науки становлять символи, які належать до широкого кола міфологічних уявлень і пов'язані з образами тварин. «Будь-який фольклорний образ є кодом цілої системи міфологічних уявлень, що існували раніше і продовжують існувати у свідомості сучасної людини в прихованих формах» [20, с. 16]. Наявність специфічного зоологічного коду у національній культурі не викликає заперечень у сучасній фольклористиці. Розшифрувати цей код – означає знайти своєрідний ключ до розуміння багатьох нез'ясованих моментів у формуванні етичних та естетичних критеріїв етносвідомості. Вивчення зооморфного образу як специфічного елемента системи традиційних уявлень із урахуванням виявлених особливостей його вживання у різному матеріалі (фольклорному, етнографічному, лінгвістичному), на різних рівнях (міфологічному, акціональному, «соціальному») й у широкому культурному контексті (у різних конкретних формах народної культури, з можливими паралелями) дозволяє зробити висновок про важливість конкретних зообразів у системі народного світобачення [15, с. 3].

Дослідження зооморфної символічної системи українського фольклору є актуальною проблемою фольклористики, адже «...тварини – найуніверсальніші учасники образної системи

фольклору, навіть такі характеристики як колір і форма в них мають динамічний характер (зміна масті, форми на різних стадіях розвитку)» [19, с. 115]. Особливої ваги набуває сьогодні осмислення образів тварин-виразників традиційного символічного значення, сформованого та закріпленого протягом тисячоліть.

Мета нашої розвідки – викласти історію дослідження зооморфних образів та їх символічного значення у слов'янській фольклористиці, проаналізувати сучасну методологію вивчення тваринних персонажів у творах народної словесності, на основі відомих схем опису учасників поетичної зоосистеми укласти власну модель аналізу окремого зообразу в українському фольклорі.

Уперше до питання реконструкції первісного значення тваринних образів та їх символіки звернулись у 30-40-их роках XIX століття українські фольклористи І. Вагилевич та М. Костомаров. Відома ж праця про образи тварин в індоєвропейській міфології Анджело де Губертатиса «Zoological Mythology», якою найчастіше починають огляд бібліографії з цього питання (навіть у сучасних фольклористичних публікаціях [Див.: 5, 15]), побачила світ лише в 1872 році.

Рукописна праця І. Вагилевича «Слов'янська символіка» [34] – це перша найповніша і до сьогодні, мабуть, одна з найгрунтовніших студій у галузі символіки у слов'янській фольклористиці. Але це і найменш відоме дослідження цієї проблеми в українській науці. Сучасні дослідники тваринних образів (за винятком окремих учених [Див.: 18]) зовсім не беруть до уваги теоретичні постулати, які ще у середині XIX століття розробив український фольклорист. Зауважимо, що за широтою висвітленого матеріалу рукопис

І. Вагилевича вигідно відрізняється від будь-якого іншого дослідження. В аналізованій студії особливо важливим є поділ тваринного царства на класи, який відбиває народне розуміння зоокласифікації. І. Вагилевич уперше поставив на наукову основу розгляд проблеми універсальності тваринного образу-символу, він розглядає зоосимволи у зв'язку з іншими символічними системами.

Найпомітнішим друкованим дослідженням української символіки загалом і зооморфної зокрема у XIX столітті стала магістерська дисертація М. Костомарова «Об историческом значении русской народной поэзии» (1843). У цій праці вчений порушив питання походження та еволюції символіки як образного вияву народного духу, народного мислення.

Фольклористичні інтереси М. Костомарова розвивалися в руслі тогочасної філософської думки, на принципах тотожності духу і світу, в якому дух знаходить свою реалізацію. Уже в зазначеній вище праці він вказує на пріоритет духовного начала над матеріальним: «...Предмет тілесний, який входить у твір народної поезії, отримує в ній духовне значення, яке виявляється у формі застосування до побуту моральної суті: це називається в широкому сенсі символом» [13, с. 59].

М. Костомаров першим в українській фольклористичній науці звертає увагу на те, що не слід змішувати поняття символу ані з образом, ані з алегорією, ані з порівнянням, адже «будь-яке поетичне порівняння обов'язково повинно спиратися на символ, інакше буде тільки грою слів». А «якщо народ має певне поняття про духовне значення якого-небудь предмета фізичного світу, то це означає, що такий предмет є символом для народу» [13, с. 59].

«Розглядаючи у згаданому дослідженні народну символіку як кодовий знак світобачення українців, єднальну ланку між окремими індивідами» [30, с. 17], М. Костомаров вважає, що «символіка природи – це продовження натуральної релігії: творець відкривається у творінні; серце людини любить у проявах світу фізичного всюдисущий дух» [13, с. 60].

За твердженням М. Костомарова, символіка українського народу має три різних підґрунтя: 1) одні символи беруть свій початок безпосередньо у природі і абсолютно зрозумілі; 2) інші основані на історичному вживанні предмета в житті предків; 3) основа ще інших у міфології народу – давніх міфічних віруваннях та обрядодіях.

Символіку української уснопоетичної творчості М. Костомаров поділяє на п'ять груп: символи небесних світил і стихій; символи місцевості; символи підземного світу; символи рослинного світу; символи тваринного світу. І при цьому, підкреслює фольклорист, символіка рослинного і тваринного світу найважливіша і найрозгалуженіша система серед усього розмаїття символічних знаків української усної народної творчості. У своїй магістерській дисертації

М. Костомаров розглядає лише рослинну символіку та символіку орнітофауни, помилково зазначаючи, що джерелом для вивчення символіки звірів та комах може бути лише народна проза, а не пісенний фольклор. Хоча у розділі «Общественная жизнь малорусов», розглядаючи поетичні образи козака та чумака в пісенному фольклорі, автор аналізує поряд із пташиними символами (орел, сокіл тощо) такі образи-символи, як кінь та віл.

Розгляд символів тваринного світу у фольклористичних працях М. Костомарова, а особливо у магістерській роботі «Об историческом значении русской народной поэзии» – це перша спроба системного вивчення генези та семантики тваринного образу, тобто пошук закономірностей, логіки. Проте фольклорист обмежився розглядом лише певних тваринних символів, зокрема широко проаналізував українську орнітофауну, а також окремі образи звірів, переважно найбільш міфологізованих.

Узагальнюючі дослідження про тварин в міфології різних народів О. Афанасьєва (1852, 1866) [1, 2] та В. Клінгера (1911) [12] можна вважати прикладами трудомісткої наукової роботи того часу, але методологічні принципи цих праць є доволі еkleктичними, і тому такі розвідки сьогодні можуть слугувати лише джерельною базою для критичного аналізу.

Найохочіше брались фольклористи до розгляду образу окремої тварини. Такі роботи часто містили не лише зведення вичерпних відомостей, а й узагальнення теоретичного характеру. Образам окремих зоовидів української орнітофауни присвячена серія розвідок Д. Лепкого під назвою «Людові вірування про птахи» (газета «Зоря», 1885).

Відома серія робіт про окремих тварин (тура, ворону, зайця, мишу, бджіл) М. Сумцова, які друкувались в 1887 та 1891-1893 рр. в «Киевской старине» та «Этнографическом обозрении» [23-27]. У цих роботах є досить вдалі на той час намагання систематизувати зібрані фольклорні матеріали, узгодити біологічні особливості тварини з її художнім образом, окремо згруповані лінгвістичні дані досліджуваного художнього явища, роль тваринного образу в певних фольклорних жанрах та обрядах. М. Сумцов одним із перших у фольклористиці висловлює слушну думку про те, що тваринний образ варто досліджувати комплексно, використовуючи увесь наявний матеріал культури певного народу – мовний, фольклорний, етнографічний [27, с. 77]. Аналізуючи образ тура в народній словесності, фольклорист залучає історичні, біологічні, лінгвістичні, фольклористичні та етнографічні дані і робить висновок, що «усякий предмет, який укоренився в народній поезії, проникає і в народні обряди, оскільки існує внутрішній, органічний зв'язок пісні та обряду, що виникли з одного і того ж джерела народного духу» [27, с. 87].

Паралельно, майже в той самий час, у польському журналі «Wisła» з'являється серія робіт польського фольклориста Е. Маєвського про окремі образи тварин у слов'янській народній традиції, зокрема про кажана, вужа, козу, рогату худобу, бджолу, лелеку, зозулю. Роботи Е. Маєвського є значною мірою описовими [Див.: 32], натомість, М. Сумцов доповнює свої розвідки порівняльною характеристикою різних культур.

Народним уявленням про тварин присвячені цілі томи класичних наукових праць О. Кольберга (1961-1985) [31] та К. Мошинського (1967) [33], які розглядали тваринні образи в контексті слов'янської культури: народних вірувань, звичаїв, обрядів, залучаючи до аналізу український фольклорний матеріал. Такі ж дослідження на локальному матеріалі проводили Д. Маринов (1914) [14], А. Томов (1945) [28] у Болгарії, Н. Нікольський (1933) [16] у Білорусі тощо.

Отже, зооморфні образи вивчали і вивчають як в контексті цілої культурної традиції певних народів (О. Афанасьєв, В. Клінгер), так і в межах окремого жанру уснопоетичної творчості (В. Данилов – голосіння [7], Г. Булашев – легенди [3], М. Новикова – замовляння [17], П. Романюк [22], О. Цвид-Гром [29] – весільні пісні, В. Пропп [21], Л. Дунаєвська [8] – казки тощо) та окремого обряду чи вірування (Р. Кедріна – зозуля в обряді «хрещення» і «похорону зозулі» [11], А. Єрмолов – зооморфні образи в народній «метеорології» [9] тощо).

З кінця 1970-их років почали виходити роботи співробітників Інституту слов'янознавства та балканістики РАН (М. та С. Толстих, О. Терновської, О. Гури та інших), які виконувалися в межах програми реконструкції давньої духовної культури слов'ян і безпосередньо присвячені символіці окремих зоо- та орнітоморфних образів.

Сучасна російська етнолінгвістика та фольклористика представлена значною кількістю ґрунтовних робіт, які присвячені зображенням. Серед них можна назвати роботи А. Журавльова «Домашній скот в поверьях і магии восточных славян» (1994) [10], Л. Гусєва «Птицы русского фольклора» (1996) [6] тощо.

На початку ХХІ століття вийшла друком монографія А. Нікітіної «Кукушка в славянском фольклоре» (2002) [15], у якій автор провела порівняльний аналіз фольклорних текстів різних культурних традицій, розглянула не тільки жанрові паралелі, а в першу чергу функціональну спрямованість образу зозулі.

Тексти у монографії А. Нікітіної проаналізовані за функціональною спільністю виявлення образу і символу. Крім того, вони погруповані за принципом міфологічних характеристик образу зозулі: зозуля-вісниця, зозуля-лімінальна істота, зозуля-посередник між світами, метаморфози зозулі, зв'язок із демонічними персонажами тощо. Виявлений у результаті проведеного аналізу об'єм

міфологічних характеристик дозволяє визначити особливе місце зозулі в комплексі архаїчних слов'янських уявлень, пов'язаних з плодючістю землі та людини, з взаємодіючими культурами плодючості та померлих, а також із жіночою символікою сімейних та календарних обрядів. Автор декларує, що основним робочим матеріалом є текст, однак у монографії використано не лише фольклорну, але й етнографічну джерельну базу. Це можна пояснити відходом від традиційної для фольклористичних досліджень структури, що базується на жанровій приналежності матеріалу [15, с. 8-9].

Серед досліджень символіки тварин, які мають узагальнюючий характер і пропагують сучасні методологічні принципи роботи з матеріалом, якісно новою є робота О. Гури «Символика животных в славянской народной традиции» (1997) [5].

У своїй монографії О. Гура пропонує комплексний підхід до опису тварин, який підпорядковано етнолінгвістичним методам дослідження. Щоб вибудувати модель найбільш повної характеристики уявлень про зооморфний світ, дослідник виокремлює характерні ознаки тварини на різних рівнях:

- мовному (назви тварин, табуйовані найменування, власні імена (клички), епітети);
- морфологічному (зовнішній вигляд і стан, стадії розвитку, ціле і окрема частина тіла тварини, атрибути);
- «соціальному» (статус тварини, її «національність», зв'язки з іншими персонажами та об'єктами, генеза);
- акціональному (різні дії тварини (акустичні та мовленнєві прояви, модуси пересування та появи, локативні і темпоральні характеристики) позитивні та негативні функції діяльності тварини, взаємодія з твариною, використання тварини як об'єкта) [5, с. 14].

Для широкого культурологічного аналізу народних уявлень про тварин О. Гура використовує як джерельну базу матеріал різних рівнів (повір'я, обряди, фольклорний, книжний, мовний, іконографічний матеріал). Розглядаючи зооморфні образи як систему народних уявлень про тварин, етнолінгвіст використовує народну класифікацію (цю класифікацію ще всередині ХІХ століття пропонує І. Вагилевич), яка передбачає розмежування чотирьох основних класів тварин: звірі, гади (з підгрупою комах), птахи і риби.

У першій частині роботи учений пропонує детальну схему (з поясненнями та коментарями) опису тварин як універсальну модель для аналізу зооморфного образу. Оскільки, на думку О. Гури, зооморфні образи мають дуже багато спільного із міфологічними, власну схему опису тварин він створює на основі схеми опису демонологічних персонажів, яку уклали співробітники відділу етнолінгвістики і фольклору Інституту слов'янознавства і балканістики

РАН і оприлюднили на VI Конгресі балканістів у 1989 році [4].

Другий розділ є практичним застосуванням методологічних принципів, задекларованих вище, а саме: опис класів тварин, їхніх груп та видів відповідно до народної класифікації.

Але, незважаючи на багатство опрацьованого матеріалу та використання новітньої методології, й ця робота має свої недоліки. Кожен конкретний образ дослідник розглядає за єдиними параметрами, спільними для всіх. А характеристика окремого зообразу не обмежується лише заданими критеріями, образ може бути глибшим і складнішим:

1. У кожного зооморфного образу означеної національної культури є певні (хоча, здебільшого, нечітко окреслені) часові рамки, у яких він проходить етапи «розвитку» або «деградації». Тобто кожен образ під впливом наявних об'єктивних чи суб'єктивних чинників розширює, звужує або змінює свою семантику, функціональне навантаження, естетичне наповнення тощо. Ця трансформація по-різному відбувається й у різних національних культурах, і, навіть, у різних фольклорних жанрах єдиної народної традиції.

2. Часто різножанрові фольклорні відомості про певний образ можуть суттєво відрізнятися одні від одних, а також від даних етнографічних, що потребує окремого додаткового дослідження.

3. Багато міфологічних зообразів символізувалися, і це знайшло своє відображення в мові й у фольклорі.

В українській фольклористиці є небагато праць, присвячених аналізу конкретних зоосимволів. І це, перш за все, дисертації Н. Пастух «Зооморфні образи в українському фольклорі. Образ зозулі», у якій «узагальнено та запропоновано нове трактування семантико-функціональної сутності образу-символу зозулі в українському фольклорі, витлумачено зміст базових мотивів та сюжетних елементів за її участю» [18, с. 4], та В. Пономаренко «Еволюція хтонічного образу в українському фольклорі», присвяченій «вивченню хтонічного образу та його численних трансформацій у комплексі міфопоетичних уявлень українського народу» (на прикладі образу змія) [20, с. 5].

У дисертації та цілій низці статей Н. Пастух, досліджуючи образ та символіку зозулі в українській народній творчості, врахувала та критично переосмислила нову методологію аналізу зооморфних персонажів О. Гури і запропонувала власну схему аналізу тварин у фольклорі на морфологічному, акціональному, «соціальному» та мовному рівнях [Див.: 18, 19]. Фольклорист наголошує, що усі характеристики зообразу можуть мати семантичний та функціональний зміст; кожен рису зооморфного персонажа по можливості слід розглядати в часопросторовому контексті, оскільки локус і час «виривають» об-

раз за своїми вимогами, а також з урахуванням мотиваційних даних [19, с. 120].

Проаналізувавши один зообраз різними методами, українська дослідниця Н. Пастух та російський фольклорист А. Нікітіна майже одночасно (Н. Пастух захистила дисертацію у 2001 році, а монографія А. Нікітіної побачила світ 2002 року) роблять аналогічні висновки про семантику, символіку та функціональне навантаження образу зозулі. Отже, для того щоб здійснити комплексний аналіз зооморфного образу, треба врахувати специфіку фольклорного та етнографічного матеріалу і досліджувати конкретний зообраз на різних семантичних рівнях та розглядати функціональну спрямованість зооперсонажа.

Враховуючи методологічні розробки сучасних етнолінгвістів та фольклористів, а саме: анкету-схему опису міфологічних персонажів, яку створили російські науковці Л. Н. Виноградова, О. В. Гура, Г. І. Кабакова, О. А. Терновська, С. М. Толста, В. В. Усачова [4, с. 78-85] та схеми опису тваринних персонажів (зооморфних образів), які розробили О. Гура (для етнолінгвістичних студій) [5, с. 31-118] та Н. Пастух (для фольклористичного аналізу) [19, с. 119-122], спробуємо створити схему опису окремого зооморфного образу на матеріалі національної народнопоетичної культури для комплексного аналізу образу коня в українському фольклорі.

Схема опису українського фольклорного образу коня:

1. Міфологічний образ коня: структура і поетика.

1.1. Морфологія фольклорного образу коня.

1.1.1. Колірний код тваринного образу

1.1.2. Чоловічий – жіночий. Стать зооморфного образу.

1.1.3. Краса – потворність. Тілесні аномалії, знаки на тілі.

1.1.4. Сенсорні особливості міфологічного образу коня у фольклорі.

1.1.5. Вік, розмір та стан (живий – мертвий, ціле – частина) тваринного образу.

1.2. Акціональні характеристики образу коня в українському фольклорі.

1.2.1. Локуси (місце постійного перебування, місце руху).

1.2.2. Модуси (рух, спосіб руху, якісні характеристики руху тощо).

1.2.3. Час (час переміщення).

1.2.4. Надзвичайні здібності коня в уснопоетичній творчості українців (метаморфози, акустичні прояви, дар передбачення тощо).

1.3. «Соціалізація» образу коня в народній словесності українців.

1.3.1. Генеза міфологічного образу коня у фольклорних творах (народження, виникнення).

1.3.2. Дикий – домашній, земний – хтонічний – божественний, свій – чужий. «Національність» коня.

1.3.3. Контакти та взаємозв'язки зооморфного образу у фольклорних текстах («тварина – тварина», «тварина – міфологічний персонаж», «тварина – людина»).

1.3.4. Функції міфологічного образу коня у фольклорі українців.

1.3.5. Образ коня як об'єкт (імітація коня, метаморфоза у тварину, дарування коня).

2. Поетична символізація образу коня в українському фольклорі.

2.1. «Козак без коня – як воїн без зброї». Кінь – символ лицарства.

2.2. Кінь – товариш та порадник. Символізація вірності та відданості.

2.3. Кінь – вісник смерті.

2.4. Кінь – свідок почуттів ліричного героя. Еротична символіка образу коня.

2.5. Кінь – символ працьовитості.

2.6. Сатиричний образ коня.

2.7. Мовний образ коня в системі народних уявлень українців.

2.8. Функціонально-семантичні еквіваленти символічних значень образу коня в українських фольклорних текстах.

2.9. Етноестетика фольклорного образу коня.

Будь-яка схема опису культурних явищ загалом, і власне схема опису фольклорного образу коня досить умовна, оскільки намагається вичленувати такі характеристики, які у міфологічній свідомості народу сприймаються як комплекс уявлень, що взаємопов'язані між собою, впливають одне з одного. Міфологічний образ коня аналізуємо, використовуючи методологічні засади Н. Пастух, О. Гури, тобто простежуємо його специфічні характеристики на морфологічному, акціональному і «соціальному» рівнях часто через застосування методу бінарних опозицій (красивий – потворний, дикий – домашній, живий – мертвий тощо). Символічне значення окремих елементів цілісного образу тварини з'ясуємо за функціональним принципом (функціональною спільністю виявлення образу і символу (методологія А. Нікітіної)), а також на мовному рівні. Подана схема передбачає здійснення комплексного аналізу уявлень про тварину на діахронному зрізі, що дає змогу простежити розвиток етносвітогляду від міфологічного світосприймання через символізацію до сучасної естетизації міфологем, трансформації їх у поетичні образи.

Література

1. Афанасьев А. Зооморфические божества у славян: птица, конь, бык, корова, змея и волк / А. Афанасьев // Отечественные записки. – 1852. – Т. LXXX (№ 1). – С. 1-24; (№ 2). – С. 95-118.
2. Афанасьев А. Поэтические воззрения славян на природу. Опыт сравнительного изучения славянских преданий и верований в связи с мифическими сказаниями других родственных народов: В 3-х т. / А. Афанасьев. – М., 1866. – Т. 1.
3. Булашев Г. Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях. Космогонічні українські народні погляди та вірування / Г. Булашев. – К., 1992.
4. Виноградова Л. Схема описания мифологических персонажей / Л. Н. Виноградова, А. В. Гура, Г. И. Кабакова, О. А. Терновская, С. М. Толстая, В. В. Усачова // Материалы к VI Международному конгрессу по изучению стран Юго-Восточной Европы. София, 30.VIII.89-6.IX.89. Проблемы культуры. – М., 1989. – С. 78-85.
5. Гура А. Символика животных в славянской народной традиции / А. В. Гура. – М., 1997.
6. Гусев Л. Птицы русского фольклора (лингвистическое исследование) / Л. Ю. Гусев. – Курск, 1996.
7. Данилов В. Символика птиц и растений в украинских похоронных причитаниях / В. Данилов. – К., 1907.
8. Дунаєвська Л. Українська народна казка / Л. Ф. Дунаєвська. – К., 1987.
9. Ермолов А. Народное погодоведение / А. С. Ермолов. – М., 1905.
10. Журавлев А. Домашний скот в поверьях и магии восточных славян. Этнографические и этнолингвистические очерки / А. Ф. Журавлев. – М., 1995.
11. Кедрина Р. Обряд «крещения» и «похорон кукушки» в связи с народным кумовством / Р. Е. Кедрина // Этнографическое обозрение. – М., 1912. – № 1-2. – С. 101-139.
12. Клиггер В. Животные в античном и современном суеверии / В. Клиггер // Университетские известия. – 1909. – № 10. – С. 1-81; № 11. – С. 83-141; 1910. – № 1. – С. 143-205; № 5. – С. 207-218; № 11. – С. 219-279; 1914. – № 3. – С. 281-360.
13. Костомаров М. Об историческом значении русской народной поэзии / М. И. Костомаров // Костомаров М. I. Слов'янська міфологія. – К., 1994. – С. 44-200.
14. Маринов Д. Народна вяра и религиозни народни обичаи / Д. Маринов. – София, 1914.
15. Никитина А. Кукушка в славянском фольклоре / А. В. Никитина. – СПб., 2002.
16. Нікольські Н. Живёлы ў звычайх, абрадах і вераньнях беларускага селянства / Н. М. Нікольські // Працы секцыі этнографіі Беларускай Акадэміі навук. – Менск, 1933. – Вып. III.
17. Новикова М. Коментар / М. Новикова // Українські замовляння / Упоряд. М.Н. Москаленко; передм. М.Новикової. – К., 1993. – С. 199-306.

18. Пастух Н. Зооморфні образи в українському фольклорі. Образ зозулі / Н. А. Пастух / Автореф. дис... канд. філол. наук. – Львів, 2001.
19. Пастух Н. Феномен зоологізму у міфології та культурі (теоретичний аспект) / Н. Пастух // З його духа печаттю... Збірник наукових праць на пошану Івана Денисюка: У 2 т. – Львів, 2001. – Т. 2. – С. 114-122.
20. Пономаренко В. В. Еволюція хтонічного образу в українському фольклорі / В. В. Пономаренко / Автореф. дис... канд. філол. наук. – К., 1999.
21. Пропп В. Исторические корни волшебной сказки / В. Я. Пропп. – Ленинград, 1986.
22. Романюк П. Зооморфні мотиви у традиційному поліському весіллі / П. Романюк // Народна творчість та етнографія. – 1986. – № 3. – С. 32-38.
23. Сумцов Н. Ф. Ворон в народной словесности / Н. Ф. Сумцов // Этнографическое обозрение. – М., 1890. – Кн. 4. – № 1.
24. Сумцов Н. Заяц в народной словесности / Н. Ф. Сумцов // Этнографическое обозрение. – М., 1891. – Кн. 10. – № 3.
25. Сумцов Н. Из сказаний об пчелах / Н. Ф. Сумцов // Этнографическое обозрение. – М., 1893. – Кн. 17. – № 2.
26. Сумцов Н. Мышь в народной словесности / Н. Ф. Сумцов // Этнографическое обозрение. – М., 1891. – Кн. 8. – № 1.
27. Сумцов Н. Тур в народной словесности / Н. Ф. Сумцов // Киевская старина. – 1887. – № 1.
28. Томов А. Животните в българското народно творчество / А. Томов. – София, 1945.
29. Цвид-Гром О. Зооморфна символіка у весільній обрядовості Західного Полісся / О. Цвид-Гром // Проблеми славістики: Науковий часопис Волинського державного університету імені Лесі Українки. – Луцьк, 1999. – №3-4. – С. 56-60.
30. Яценко М. М.І. Костомаров – фольклорист і літературознавець / М. Т. Яценко // Костомаров М.І. Слов'янська міфологія. – К., 1994. – С. 5-43.
31. Kolberg O. Dzieła wszystkie / O. Kolberg. – Wrocław; Poznań. – 1961-1985. – Т. 1-60.
32. Majewski E. Bydło (Pecus, Bos, Vacca, Vitulus) w mowie, pojęciach i praktykach ludu polskiego / E. Majewski, Wł. Zarecki // Wisła. – 1903. – Т. 17. – З. 2. – С. 133-172; S. 313-348.
33. Moszyński K. Kultura ludowa Słowian / K. Moszyński. – Warszawa, 1967. – Т. II. Kultura duchowa. – Cz. 1, 2.
34. Wagilewicz I. Symbolika słowian'ska / I. Wagilewicz // ЛНБ ім. В. Стефаника. Відділ рукописів. – Фонд І. Вагілевича. – Т. 7. – Спр. 34.

Стаття надійшла до редакції 7.43.2011